

KELISIW, JUPKERLESIW HÁM BASQARIW HAQQINDA

G.Esemuratova

QMU 2-kurs magistranti

Filologiyada kelisiw, jupkerlesiw, basqariw baǵınıńqı sintaktikalıq baylanıslar sıpatında paydalanıp kelinbekte. Kelisiw haqqında aytatuǵın bolsaq, baǵınıńqı sóz formasınan hákim sóziniń formasına teńlestiriledi, eselestiriledi. Kelisiwdi ayırım filologlar tildiń morfologiyalıq qatlamında qarasa, basqaları leksikalıq yamasa sintaktikalıq qatlamda isletedi.

Orıs tilinde A. M. Peshkovskiy kelisiwdi tómendegishe tariyipleydi: “... baǵınıńqı sóz hákim sóziniń morfologiyalıq kategoriyalarına yaǵnıy род, sanlıq hám seplik formalarına qarap iykemlesedi [1]. V. A. Fedosovtıń pikirinshe “...kelisiw leksikalıq baylanısta bolıwı múmkin, yaǵnıy sózler sintaktikalıq kelisiwde bolsa, leksikalıq kelisiwde de boladı, sebebi semantikalıq tárepten eki sóz óz – ara leksikalıq munasábette keledi” [2]. Bul pikirlerge itibar qaratilǵanda sintaktikalıq tárepten maslasqan sózler leksikalıq táreptende maslasadı, eger sózlerden biri belgili bir semantikalıq klassqa tiyisli bolsa degen mánis kelip shıǵadı.

Ulıwma alǵanda, kelisiw morfologiyalıq kategoriyalardı ańlatıwshı markerler rawajlangan tillerde (orıs, ózbek) sóz birikpeler qatlamda sáykes keledi. Inglis tilinde bolsa bunday jaǵday zaman kategoriyaların ańlatıwda kózge taslanadı. Sol sebepli kelisiwdi sintaktikalıq baylanıs emes bálkim morfologiyalıq baylanıs dep atalsa kóbirek haqıyqatqa jaqın keledi.

Jupkerlesiw baylanısı da barlıq tiller grammatikalarında sintaktikalıq baylanıs sıpatında qaralıp kelinbekte.

Ózbek tili mısasında qaralǵanda, “Jupkerlesiw baǵınıńqı sózdiń bas sózi menen grammatikalıq quralsız, tek ǵana ornına qarap birigiwine aytıladı. Mısalı, kórpe shıt birikpesinde shıt bas sóz bolıp kórpe sózi baǵınıńqı sózi bolıp tabıladı, yaǵnıy kórpe sózi shıt sóziniń belgisin bildirgen. Bul orında shıt material bolıp, orın almassa, kórpe haqqında aytılǵan bolıp, ol shıttan islengenligin ańlatadı. Yaǵnıy jupkerlesiw baylanısıwında bas sóz hámıyshe keyin, baǵınıńqı sózden aldın beriledi” [3].

Yamasa jupkerlesiw baylanısında eki sóz hesh qanday formal kórsetkishlersiz baylanısadı. Bunda baǵınıńqı sózdiń hákim sózge munasábeti tártip hám intonaciyanan bilinedi.

Orıs tili grammatikalarında jupkerlesiw sintaktikalıq baylanıs sıpatında sóz birikpeleri quramında hámde gáp qurılmasında qaraladı. Jupkerlesiw sóz birikpeleri quramında qaralǵanda “...jupkerlesiw baǵınıńqı baylanıs bolıp, baǵınıńqı sóz sóz

TIL HÁM AWDARMA MÁSELELERI

V ilimiy maqalalar toplami

dizbegin yamasa sóz formasın ózgartirmesten, hákim sózge óziniń baǵınıńqı ekenligi leksikalıq mánis tárepinen sáwlelenedi. Jupkerlesiw sóz birikpeler quramında pısıqlawısh yamasa atributiv munasábetlerdi ańlatadı. Maselen, читать вслух, приехать поздно hám taǵı basqalar. Jupkerlesiw tiykarınan tómendegi jaǵdaylarda kórinetuǵın boladı: ráwısh tek ǵana feyilge birigedi, rawısh kóbirek feyilge jupkerlesiw menen atlıqqa, kelbetlikke birigiwi múmkin; infinitiv feyilge, atlıqqa, kelbetlikke birigedi” [4].

Sintaktikalıq qatlamda bolsa “детерминанты” yaǵnıy *к середине августа поспевают орехи. К середине августа* erkin jupkerlesiw dep ataladı. Bul orıs tili grammatikasında sintaktikalıq qatlamda kelisiw, basqarıw haqqında hesh nárese ayılmaydı.

E. S. Skoblinovanıń pikirinshe “Jupkerlesiw–grammatikalıq tárepten baǵınıńqı bolǵan túrlenbeytuǵın yamasa túslenbeytuǵın sózler sóz formaları basqa sózler menen óz formasın ózgartirip sintaktikalıq baylanıstı sáwlelendiredi” [5]. Jupkerlesiwge bunday tariyip beriliwi bul sintaktikalıq baylanıs emes bálkim leksikalıq baylanıs bolıp tabıladı.

Naney tilinde V. A. Avrorin atqanıday: “jupkerlesiw sózler arasında sonday grammatikalıq baylanıs usılı, baǵınıńqı bolǵan sózdiń relativ forması ǵárezsiz yamasa bólek hákim sózge baǵınıńqı bolıwı múmkin” [6]. Yamasa R. V. Protogenovanıń pikirinshe “Jupkerlesiw sózlerdiń óz–ara baylanısın baǵınıńqı sóz hákim sózi menen mánis tárepinen baylanısadı” [7].

Inglis tili mısasında qaraǵanda “Jupkerlesiw arqalı baylanısqa birikken sózlerden birewiniń grammatikalıq ekileniwi ekinshisine baylanıslı boladı. Olardıń óz–ara baylanısı tártip yamasa intonaciya arqalı ańlatıladı. [8]”.

Joqarıdaǵı pikirlerden kelip shıǵıp, jupkerlesiw baylanısta eki sóz hár qanday formal kórsetkishlersiz baylanısadı. Bunda baǵınıńqı sózdiń hákim sózge munasábeti tártip hám intonaciyadan baslanadı. Jupkerlesiw baylanısında hákim sóz óz formasın ózgartirsede, baǵınıńqı sóz óz formasın ózgartirmeydi. Bul baǵınıńqı sózdiń leksikalıq – grammatikalıq ózgesheligi menen belgilenedi. Solay eken, jupkerlesiw morfologiyalıq yamasa sintaktikalıq baylanıs emes, bálkim leksikalıq baylanıs bolıp tabıladı.

Basqarıw máselesine itibar qaratilǵanda, bul baylanıs haqqında da kóplegen tartıslı máseleler bar. Basqarıwda hákim sóz qanday formada bolmasın, ol baǵınıńqı sózdi belgili bir formaǵa keliwin talap etedi. Baǵınıńqı sózdiń forması hákim sózdiń forması menen birdey bolmaydı. Házirgi inglis tili sóz birikpelerinde basqarıwdıń roli onsha áhmietli emes [8]. Basqarıwdı sintaksikalıq baylanıs sıpatında filologlar úlken

itibar qaratqan hám qaratıp kelmekte. Oris tili mısasında basqarıwdı kúshli basqarıw hám kúshsiz basqarıwǵa ajıratadı hám predloglı hám predlogsız basqarıwlarǵa bóledi.

Ulıwma alǵanda sóz birikpelerinde basqarıwdıń ámeldegi bolıwı feyildiń leksikalıq mánisine baylanıslı. Bizge belgili feyiller leksikalıq mánisine qaray ekige bólinedi: awıspalı hám awıspasız. Sóz birikpeler quramında awıspalı feyil kelse, ol, álbette, ózine ob'ekt talap etedi hám ob'ekt awıspalı feyil arqalı basqarıladı, awıspasız feyil bolsa gáp quramında da ózine ob'ekt talap etpeydi. Bul basqarıwdı sintaktikalıq baylanıs emes bálkim leksikalıq baylanıs dep qaraw maqsetke muwapıq bolar edi.

Sintaktikalıq baylanıslar yamasa munasábetler haqqındaǵı koz – qaraslardı jıynap tómendegishe juwmaqqa keliw múmkin: kelisiw sóz birikpelerinde yamasa gáp quramında morfologiyalıq kategoriyalardı ańlatıwshı markerler járdeminde (shaxs, sanlıq, máhál) iykemlesedi. Solay eken, kelisiw sintaktikalıq baylanıs emes, bálkim morfologiyalıq baylanıs bolıp tabıladı. Jupkerlesiw bolsa sóz birikpelerde kelgen sózlerdiń leksikalıq mánisine qaray qollanıladı, bul jaǵdayda hesh qanday morfologiyalıq markerler rol oynamaydı. Sol sebepli de jupkerlesiwdi leksikalıq baylanıs desek maqsetke muwapıq bolıp tabıladı. Basqarıw tiykarınan feyildiń leksikalıq mánisine qaray, awıspalı feyil kelse basqarıw boladı to read a book, awıspasız feyil kelse basqarıw bolmaydı to come home. Sol kóz–qarastan qaralǵanda basqarıwdı da leksikalıq baylanıs desekte boladı.

Paydalanılǵan ádebiyatlardıń dizimi:

1. Пешковский А.М. Синтаксис английского языка. Изд.2. – М.: Изд-во Едиториал УРСС.2002. –С. 31.
2. Федосов В.А. Теория валентности и валентный анализ. – М., 1975. –С 12.
3. Миртожиев М.М. Ўзбек тилидаги феъл валентликлари. – Тошкент: Университет, 2007. – 64 б.
4. Валгина С.М. О семантике синтаксиса. Материалы к трансформационной грамматике русского языка. Изд. 2-е. – М.: Наука, 2007. – 291 с.
5. Скоблинова Е.С. Основы структурного синтаксиса. – М.: Прогресс, 1988. – 656 с.
6. Авро В.А. Основы английской морфологии. – М.: Высшая школа, 1994. – 126 с.
7. Протогенов Р.В. Семантико-когнитивный анализ языка. – Воронеж, 2006.
8. Буранов и др. Theoretical Grammar of the English Language. – Tashkent, 1974.
9. Арзымбетова, С. (2023). АЎДАРМА БАРЫСЫНДА КОГНИТИВ ЖАНТАСЫЎ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ. Центральноеазиатский журнал образования и инноваций, 2(7), 163-165.